

INDIVIDUALISERING, BEAMBTENDOM EN POPULISME

Politieke partijen in de greep van het post-modernisme

A.P.M. Lucardie

individualisering en post-moderne samenleving

Individualisering is "in", in Nederland anno 1988. Zoals de meeste mode-woorden wordt de term zelden duidelijk omschreven, maar wel globaal door iedereen begrepen. In een studie voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid definieert Jansweijer individualisering als "het proces, waarin de afhankelijkheid van het individu zowel economisch als in normatieve zin, verlegd wordt van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen anoniemere verbanden via partiëlere relaties, met als gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijkert wordt en dat niet zozeer de invloed als wel het sturend vermogen van de sociale omgeving vermindert."¹ Met "directe sociale omgeving" wordt bedoeld: gezin, buurt, kerk, dorp en dergelijke, terwijl men bij "verder weg gelegen anoniemere verbanden" moet denken aan (arbeids)markt of staat. Terwijl relaties in traditionele gemeenschappen een min of meer "totaal" karakter hebben en persoonlijke en zakelijke verhoudingen niet gescheiden worden, zijn ze in anonieme verbanden per definitie onpersoonlijk, meestal beperkt tot één soort interactie - koop en verkoop, bijvoorbeeld - en in die zin "partieël".

Tot zover lijkt Jansweijer's definitie plausibel en bruikbaar; dat kan men niet zonder meer zeggen van het tweede deel, waarin hij twee gevolgen van individualisering noemt. Dat zijn hypothesen die slechts na empirische toetsing en niet per definitie aanvaard of verworpen kunnen worden. Nu lijkt de eerste hypothese - over gelijkere machtsverhoudingen tussen individu en directe sociale omgeving - tamelijk plausibel, zij het moeilijk toetsbaar. Andere auteurs over dit onderwerp, zoals de Franse antropoloog Dumont, zien eveneens verband tussen individualisering en nivellering van machtsverhoudingen.² De tweede, betreffende het afnemend sturend vermogen van de sociale omgeving, is echter minder onomstreden. Lipovetsky bijvoorbeeld, een Frans filosoof, stelt dat bij voortgaande individualisering het sturend vermogen van de

samenleving minder direct en autoritair, maar niet minder effectief wordt. Terwijl in de moderne samenleving van eind 18e tot eind 20e eeuw individuen wel politiek en economisch zelfstandiger worden maar nog direct afhankelijk van allerlei organisaties en dus conformistisch blijven, kunnen ze in de post-moderne samenleving die nu ontstaat hun persoonlijkheid ook vrij ontplooiën; daarbij worden ze echter voortdurend "verleid" door een overvloedig aanbod van consumptiegoederen en diensten. Die verleiding is dus de nieuwe vorm van sociale beheersing, die bureaucratische sturing en controle overbodig maakt.³

Of individualisering in de jaren zeventig en tachtig in Nederland plaats vindt, staat in dit artikel niet ter discussie.⁴ De vraag is hier, welke invloed dit proces heeft (en zal hebben) op het politiek bestel en in bijzonder het partijstelsel in Nederland. Daarbij dienen de denkbeelden van Habermas (over leefwereld en systeem) en van voornoemde Lipovetsky als interpretatiekaders. Habermas tracht met hulp van verschillende tradities een theorie te ontwikkelen die de moderne samenleving niet alleen verklaart maar ook kritisch evalueert vanuit haar eigen waarden, die hun oorsprong vinden in de Verlichting. Via rationele discussie is daarover volgens hem overeenstemming mogelijk. Lipovetsky behoort met Lyotard tot de zogeheten post-modernisten, die met die Verlichtingstraditie willen breken en hun heil zoeken in pluriformiteit in plaats van consensus. Zowel Lipovetsky als Habermas schenken in hun beschouwingen veel aandacht aan de positie van het individu in de (post-)moderne samenleving en de politiek.⁵ In de loop van dit artikel zal moeten blijken of hun verschillende benaderingen vruchten opleveren bij een interpretatie van recente ontwikkelingen in het Nederlandse partijstelsel.

Achtereenvolgens worden verschillende aspecten van het partijstelsel besproken: verzuiling en ontzuiling, ideologieën en partijorganisaties.

ontzuiling en individualisering

Het politiek bestel in Nederland werd tot het eind van de jaren zestig gekenmerkt door verzuiling. Dat hield onder meer in dat de burgers hun stem - en eventueel hun geld en vrije tijd - aan een politieke partij gaven in overeenstemming met hun lidmaatschap van een kerkgenootschap of, indien zij niet kerks waren, hun sociale klasse. Katholieken stemden overwegend KVP, gereformeerden bijna uitsluitend ARP (of SGP of GPV), kerkgaande hervormden veelal CHU, terwijl onkerkelijke of vrijzinnige middenstanders de VVD kozen en niet-kerkse arbeiders de PvdA (of CPN). Weliswaar valt op dit beeld van alles af te dingen - op zijn minst kan men zich afvragen of socialisten en liberalen wel verzuild waren - maar niettemin blijft aannemelijk dat de politieke keuze

van de meeste Nederlanders vrij nauwkeurig voorspeld kon worden indien hun maatschappelijke positie en kerkelijke binding bekend waren. Met andere woorden, zij maakten in het stemhokje niet zozeer een persoonlijke, individuele keuze maar volgden de sociale normen die behoorden bij hun directe sociale omgeving - kerk, buurt, klasse. Die normen maakten deel uit van hun subjectieve leefwereld, zou men kunnen zeggen - de term 'leefwereld', vertaling van *Lebenswelt*, wordt hier gebruikt in navolging van Habermas.⁶ Bij de interpretatie van deze normen kon de burger een beroep doen op opinieleiders als priesters, predikanten en kaderleden van partijen of vakbonden, maar ook op verzuilde media. Opinieleiders en media bemiddelden als het ware tussen het sociaal-economisch en politiek systeem enerzijds en de leefwereld van de burger anderzijds. Als een 'typische' buitenkerkelijke arbeider zich afvroeg wat de "Russische dreiging" betekende of waarom hij zijn bestedingen moest beperken vond hij antwoorden in *Het Vrije Volk* of bijvoorbeeld in Voskuil's "Socialistisch Commentaar" voor de VARA-radio. Politieke en sociaal-economische problemen werden vertaald in de taal van de eigen zuil en vaak ook symbolisch opgelost: "als alle werknemers wat loon inleveren, brengen we samen de inflatie onder controle"; "als we waakzaam blijven tegenover het communisme in eigen land en zijn pacifistische meelopers, houden we de Russische beer buiten de deur".

Na 1965 begonnen de zuilen en hun normen echter voor meer en meer burgers hun vanzelfsprekendheid te verliezen. Priesters en predikanten gingen zelf soms de confessionele partijen ter discussie stellen; meer en meer dagbladen en omroepen noemden zich onpartijdig. Een niet onbelangrijk deel van de kiezers bleef nog kerk en klasse trouw, maar een groeiend aantal liet zijn of haar stem door andere factoren bepalen - persoonlijke voorkeuren voor een bepaald beleid of *issue*, de persoonlijkheid van de kandidaat. Zo werden verkiezingen op twee verschillende manieren gepersonaliseerd: via de persoon van de kiezer en de persoon van de gekozene. Aangezien beide persoonlijkheden kunnen veranderen, is het niet verwonderlijk dat kiezersgedrag minder structureel voorspelbaar en meer individualistisch en modegevoelig wordt.⁷

Voor deze onvoorspelbare, wisselende kiezer wordt het politiek systeem niet meer door opinieleiders en media in bekende termen geïnterpreteerd en aan zijn/haar leefwereld gekoppeld. Natuurlijk zullen politici, vakbondsleiders en journalisten hem nog steeds graag vertellen waarom hij loon moet inleveren of juist meer moet eisen, wat de Russen willen enzo meer; maar de ontzuilde burger moet persoonlijk en individueel uit de verwarrende tegenstrijdigheid van al die meningen wijs zien te worden. Collectieve normen verliezen hun bindende kracht en dienen hoogstens nog als stellingen in discussies. Een kritisch en rationeel denkend burger heeft die normen ook niet nodig en zal onafhankelijk

de maatschappelijke en politieke problemen van alledag trachten te interpreteren. Maar hoeveel mensen kunnen dat? Wie vormt zich zelfstandig een gefundeerde mening over de beurscrisis, de schuldenlast van de Derde Wereld, het nut van strategische kernwapens, de gevaren van genetische manipulatie, euthanasie en de zure regen? Velen hebben over die problemen helemaal geen mening of volgen de opinie van een vertrouwenwekkend persoon, op de televisie, bijvoorbeeld. Die persoon straalt blijkbaar gezag uit, op grond van zijn kennis of presentatie-ook al leggen zijn identificatie met een zuil of partij nog steeds gewicht in de schaal. Indien de onzekere burger zich voor vrijwel elk maatschappelijk en politiek probleem tot één bepaalde persoon wendt en diens mening zonder meer overneemt, kan men van een charismatische relatie spreken.⁸

Charisma betekende oorspronkelijk (in het Grieks) 'genade'. Een charismatisch leider laat zijn volgelingen als het ware delen in de genade die hij (zelden:zij) onmiddellijk van God ontvangt. Met andere woorden: hij bemiddelt persoonlijk tussen het sociaal-economische en politieke systeem enerzijds en de subjectieve leefwereld van zijn volgelingen anderzijds.

Charismatische leiders zullen er altijd wel geweest zijn, in pre-moderne samenlevingen van jagers en herders evengoed als in moderne en post-moderne samenlevingen. Hun rol verandert echter. In een moderne samenleving kan een charismatisch leider zijn volgelingen in een collectief verband - kerk, vakbond, politieke partij - verenigen en soms zelfs daarmee een nieuwe zuil opbouwen. Voorbeelden hiervan zijn in Nederland vooral Abraham Kuiper, in mindere mate ook Domela Nieuwenhuis, Troelstra en ds. Kersten. In de post-moderne samenleving maakt individualisering dit gebruik van charisma onmogelijk. Electoraal succesvolle partijleiders als Lubbers, Wiegels en wijlen Den Uyl vertoonden weliswaar ook charismatische trekjes, voor zover ze door brede massa's kiezers als opinieleiders erkend en vaak kritiekloos gevolgd werden; maar hun - vooral door media geproduceerde - charisma blijft binnen de perken van al bestaande partijen en instituties. Alleen Van Mierlo kon nog in 1966 een nieuwe partij opbouwen en daar zelfs in de jaren tachtig op charismatische wijze leiding aan geven; maar die partij was dan ook een soort anti-partij die het bestaande stelsel van verzuilde partijen op wou blazen en het individu meer vrijheid wou bieden.

Politieke partijen maken bij verkiezingscampagnes natuurlijk graag gebruik van het charisma van hun leiders en lijsttrekkers. Die campagnes wijden meer aandacht aan die personen en hun eigenschappen - daartoe ook gedwongen door het toenemende belang van televisie.⁹ Hiermee kunnen de partijen echter niet volstaan. Ze kunnen zich niet veroorloven al te afhankelijk te worden van één persoon.

Partijen moeten niet alleen hun electoraat consolideren om het vertrek van populaire leiders te overleven, ze hebben ook leden die ze moeten bezielen en motiveren om het partijapparaat in stand te houden. Weliswaar neemt in veel Europese landen de overheidssubsidie aan partijen zodanig toe, dat de financiële afhankelijkheid van leden vermindert; maar leden blijven belangrijk, al was het alleen al voor de recrutering van kandidaten voor raden en besturen op alle niveaus.¹⁰ Om die leden te binden, zijn bestuursposten echter onvoldoende; derhalve doen partijen (bewust of onbewust) meestal ook een beroep op de ideologische overtuiging, beginselen of idealen van hun (potentiële) leden. Europese partijen behoren over het algemeen tot een herkenbare ideologische familie of traditie. Sinds de Tweede Wereldoorlog, maar vooral de laatste tien jaar lijken echter die ideologieën hun bindende kracht te verliezen. Ze verdwijnen weliswaar niet, zoals in de jaren vijftig wel eens wat voorbarig beweerd werd; maar ze vervagen wel.¹¹ Niet allemaal overigens, en niet in hetzelfde tempo.

In Nederland anno 1988 lijkt vooral het socialisme in een crisis te verkeren; wellicht ook ten gevolge van het langdurig verblijf van de PvdA in de oppositie. Bij alle drie de grote partijen vallen echter bepaalde tendenzen waar te nemen, die weliswaar de traditionele ideologie niet verdringen maar als het ware overlappen - er als een paneel overheen schuiven, om een beeld te gebruiken dat de PvdA in haar ideologisch zelfonderzoek hanteert.¹² Die tendenzen zijn met twee trefwoorden aan te duiden: individualisme en populisme. Voordat deze stelling met feitenmateriaal gestaafd kan worden, lijkt een korte omschrijving van deze trefwoorden gewenst.

Individualisme biedt als ideologie een rechtvaardiging voor de personalisering van de politiek - en trouwens ook van cultuur en maatschappij. Het hoogste doel in de politiek vormt het welzijn of de vrijheid van het individu. Individuele belangen mogen niet opgeofferd worden aan collectieve belangen; het geheel is nooit meer dan de som van de delen.

Populisme is moeilijker te omschrijven, aangezien de term op uiteenlopende wijze gebruikt wordt. In de eerste plaats wordt er vaak een strategie of stijl mee aangeduid die direct aansluit bij gevoelens en (voor-)oordelen die in het volk leven: "by populism is meant the importance and influence of public opinion, usually expressed through polls".¹³ In de tweede plaats verwijst de term naar bepaalde politieke stromingen die voornamelijk aan het eind van de vorige eeuw in Oost-Europa en Noord-Amerika, maar ook in deze eeuw in de Derde Wereld aanhang wonden onder arme boeren en intellectuelen.¹⁴ Dat waren tamelijk collectivistische ideologieën, die in het spoor van Rousseau de volkswil (*volonté générale*) tot politiek ideaal verhieven. Meestal zetten ze zich daarbij af tegen elites die het volk hun eigen wil oplegden of

die het volk in een bepaalde richting stuurden. Vooral in het Oosteuropese populisme van de vorige eeuw werd dat volk nog als mystieke eenheid gezien. Dit soort populisme zal in een geïndividualiseerde post-moderne samenleving natuurlijk niet voorkomen; maar wel een strategisch populisme, in eerstgenoemde betekenis.

Vorm en inhoud van politieke boodschappen beïnvloeden elkaar echter. Politici die voortdurend rekening houden met opiniepeilingen, komen in de verleiding de volkswil voorrang te geven boven hun eigen beginselen. Die volkswil wordt in een post-moderne samenleving niet meer als *volonté générale* maar als *volonté de tous*, als optelsom van individuele wensen gezien. Daarbij wordt wel verondersteld dat individuele belangen inderdaad zonder veel wrijvingen opgeteld kunnen worden. Zonder deze populistische veronderstelling zou individualisme tot anarchie en burgeroorlog kunnen leiden. Tussen individu en staat stonden vroeger collectiviteiten als families, dorpsgemeenschappen, kerken, klassen en (in Nederlandse verhoudingen) de zuilen; maar nu die hun politieke relevantie gaan verliezen, blijft alleen de staat ofwel het volk over. Weliswaar neemt de binding tussen individu en staat ook wel enigszins af, door internationalisering van economie en cultuur, maar zelfs binnen de Europese Gemeenschap blijven nationale staten en volken politiek relevant.

individualisering van het socialisme: de PvdA

Aan de hand van beginselprogramma's en andere partijdocumenten zal hier worden nagegaan of individualisme en populisme in de grote partijen de laatste jaren aan gewicht hebben gewonnen.

Allereerst de Partij van de Arbeid: de socialistische partij waar men misschien weinig sympathie voor individualisme en populisme zou mogen verwachten. Niettemin stelde onlangs een vooraanstaand en nuchter partijlid een ontwikkeling in die richting vast:

"Zo verbleekt het democratisch socialisme van een pretentieuze, maar niet meer zo houdbare wereldbeschouwing tot een vorm van sociaal en liberaal populisme."¹⁵

Nu moet men zich van die socialistische wereldbeschouwing van de vroegere PvdA ook geen overdreven voorstelling maken. Al bij haar oprichting in 1946 had de partij het personalisme omhelsd, dat individualisme en collectivisme tot een synthese tracht te brengen. In het beginselprogram van 1947 stelde de partij als doel de "opbloei van het persoonlijk en gemeenschapsleven".¹⁶ Met name haar cultuurpolitiek zou zich richten op "ontwikkeling van karakter en persoonlijkheid van de opgroeiende mens", maar wel "aansluitende aan de eisen der maatschappij".¹⁷ Gezin en "nationale gemeenschap" werden toen nog zeer waardevol geacht.

Er werd nog wel veel over "gemeenschap" gesproken, al bleef dit collectivisme abstract en symbolisch. Zo werd in het lijvige rapport *De weg naar de vrijheid* een vurig pleidooi gehouden voor opbouw en bevordering van gemeenschapszin, onder meer via onderwijs en maatschappelijk werk.¹⁸ Naarmate de PvdA zich meer van arbeiderspartij tot volkspartij ontwikkelde en zich op de "nieuwe middenstand" in bedrijfsleven en overheid richtte, verviel de proletarische basis voor haar collectivisme. Arbeiders en ambtenaren vormen immers samen geen gemeenschap; ze werken en wonen in een verschillende omgeving. Voor zover ze elkaar al tegen komen is dat zelden achter de barricade in de klassenstrijd, maar vaker aan verschillende kanten van een loket. De enige collectiviteit waar beiden toe behoren is de natie, het volk - een appèl daaraan tendert per definitie naar nationalisme of populisme. Men zou dus kunnen stellen dat de PvdA al bij haar oprichting populisme en individualisme combineerde - zij het nog versluierd en vermengd met traditioneel, proletarisch socialisme.

Terwijl dat proletarische, marxistisch gekleurde socialisme in de jaren vijftig steeds meer in de oppositie werd gedrongen, kwam naast het personalisme een pragmatische stroming op die nog meer gewicht aan individu en natie toekende. Jacques de Kadt zou men de ideoloog van die stroming kunnen noemen; maar Den Uyl speelde er aanvankelijk ook een rol in.¹⁹ Het beginselprogramma van 1959 weerspiegelde deze ontwikkeling: hoewel de personalist Banning ook hier zijn stempel op drukte, kregen individuele vrijheid, "vrije doorstroming en maatschappelijke opklimming" van individuen en samenwerking binnen de nationale gemeenschap meer aandacht.²⁰ Traditioneel collectivistische eisen tot socialisatie en planning van de produktie verschoven hierbij naar de achtergrond.

In de jaren zestig kwam onder de naam Nieuw Links een jonge generatie op die personalisme en pragmatisme verwierp en voor een radicaler socialisme ijverde. Haar socialisme droeg echter nauwelijks een marxistisch, laat staan proletarisch karakter, zoals dat van wat nu Oud Links genoemd werd. De meerderheid van Nieuw Links moest weinig hebben van socialisatie en collectivisme. In tegendeel, individuele mondigheid en "vrijheid van de enkeling om zich te wijden aan de ontplooiing van zijn unieke menselijke mogelijkheden", werden belangrijke doelstellingen, met name voor welzijnswerk, onderwijs, vrouwenemancipatie.²¹ Daarnaast streefde Nieuw Links naar radicale democratisering zowel van de eigen partij als van staat en maatschappij. Soms kwam men daarbij in de buurt van oude anarchistische idealen als arbeiderszelfbestuur en andere vormen van directe democratie; maar in de praktijk gaven Nieuw-Linkers zich al gauw tevreden met beperkte decentralisatie, versterking van ondernemingsraden en meer inspraak voor burgers bij planologische beslissingen.²² Actiegroepen konden in de jaren zeventig doorgaans ook

op steun van de Nieuw Links generatie rekenen. De vraag of dit activisme en democratiseringsstreven wel altijd verenigbaar waren met socialistische beginselen, werd zelden gesteld; zo kwam de partij ongemerkt in populistisch vaarwater terecht.²³

In de jaren zeventig wonnen ook de individualistische tendenzen in de PvdA aan kracht. Dat gebeurde niet alleen onder invloed van Nieuw Links, maar ook door toedoen van de vrouwenbeweging binnen en buiten de partij. De vrouwen vroegen om verzelfstandiging ofwel individualisering van inkomens en herverdeling van arbeid, en een individueel beslissingsrecht (van de vrouw) voor abortus.²⁴

Het lang na de formele opheffing van Nieuw Links geschreven beginselprogramma van 1977 draagt de sporen van die heterogene beweging, en van het nieuwe feminisme. Aan de ene kant, stelt het programma, "valt er nog heel wat klassenstrijd te voeren" tussen kapitaal en arbeid; aan de andere kant gaat het bij die strijd niet alleen om traditionele klassentegenstellingen maar om "opheffing van alle vormen van ongelijkheid, onmondigheid en discriminatie" tegen "de gevestigde machten" op "meer fronten tegelijk".²⁵ De (individuele) vrijheid van de burger kreeg veel aandacht, maar moest soms wijken voor het gelijkheidsbeginsel. Onderwijs, vormingswerk en welzijnsbeleid moesten mensen meer mondigheid, oorspronkelijkheid en zelfontplooiing bijbrengen, maar ook meer solidariteit en maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. Men zou dit programma dus duidelijk populistisch, maar nog niet uitgesproken individualistisch kunnen noemen; collectivistisch was het echter zeker niet.

In de jaren tachtig bleef van de oud-linkse, collectivistische en socialistische stroming in de PvdA hoogstens nog een flauwe herinnering over. Wat resteerde van Nieuw Links was het populisme en de nadruk op zelfontplooiing en emancipatie. Het rapport *Schuivende Panelen* vormt in zekere zin de neerslag van deze ontwikkeling. Voor het eerst wordt het individu duidelijk primair gesteld en individualisering positief gewaardeerd.²⁶ Cultuurpolitiek moet niet zozeer de gemeenschapszin als wel vrijheid bevorderen. Daarnaast wordt weliswaar ook solidariteit als doel genoemd, maar dit blijft zeer vaag, en in wezen van ondergeschikt belang: "juist de wens om als zelfstandig individu aan de samenleving te kunnen participeren, vereist de beschikbaarheid van bepaalde collectieve voorzieningen".²⁷ Het rapport heeft vooral op dit punt vrij veel kritiek uitgelokt, met name van religieus geïnspireerde sociaal-democraten.²⁸ Aan de andere kant willen sommigen zoals Paul Kalma nog verder gaan:

"Sociaal-democraten, ... , dienen het individualisme als deel van henzelf en van hun eigen geschiedenis te accepteren, in plaats van, bij alle praktische betrokkenheid bij het individualiseringsproces, vast te houden aan een, op de socialistische ideologie terug te voeren, anti-individualistisch sentiment."²⁹

Deze individualisering van het socialisme vindt overigens niet alleen in Nederland plaats, waar sociaal-democraten al circa tien jaar hunkeren naar regeringsmacht en zich wellicht daarom aan de heersende ideologie aanpassen; maar bijvoorbeeld ook in Frankrijk, waar ze al bijna een decennium lang aan de macht zijn.³⁰

individualisering en de liberalen: VVD en D66

Voor een liberale partij lijkt individualisering op het eerste gezicht een vanzelfsprekendheid: impliceert liberalisme niet altijd individualisme? Die implicatie blijft echter soms verborgen of onderdrukt door andere, collectivistische belangen: die van gezin, natie, klasse, of de morele traditie.³¹ Ook conformisme en binding van het individu aan groepen kan voor sommige liberalen een positieve waarde hebben.³² De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, in 1948 opgericht om de Nederlandse liberalen in één partij te verenigen, stelde zich in haar eerste beginselprogramma zeer genuanceerd op in de kwestie van individu en gemeenschap.

"Gaat de gemeenschap als bovenpersoonlijke vorm van mensheidsleven boven de individu, die daarin slechts een tijdelijke verschijning is, en zal mede daarom het belang van de enkeling vaak ondergeschikt geacht moeten worden aan dat der gemeenschap, de V.V.D. beschouwt nochtans de vrijheid van de mens als het kostbaarste goed".³³

In de volgende artikelen van het program viel de nadruk meer op de vrijheid van organisaties dan die van individuen. Bovendien was de partij "overtuigd dat het gezin de kern vormt de maatschappij" (art. 10), hechtte zij veel waarde aan gemeenschapsbesef (art.13) en aan samenwerking tussen werkgevers en werknemers (art.4, 17).

In 1966 werd een nieuw beginselprogramma aangenomen, dat op deze punten hooguit een lichte verschuiving van gemeenschap naar individu te zien gaf. Daarbij werd ook toen vastgesteld:

"Kenmerkend voor de ontwikkeling sedert het eind van de vorige eeuw is de geleidelijke verdringing van het extreme individualisme door toenemende organisatie...De overheid zal daarom, ter voorkoming van verstarring, de vrije ontwikkeling van maatschappelijke organisaties dienen te bevorderen."³⁴

Dat collectief gekleurde individualisme ging pas in de jaren zeventig veranderen. Het Liberaal Manifest en de beginselverklaring die rond 1980 door de partij besproken en vastgesteld werden, pleitten duidelijker voor individualisering en ontplooiing van het individu. "Liberalen komen op voor het individu".³⁵ "Wij stellen de individuele ontplooiing centraal in onze politieke uitgangspunten".³⁶

Zelfs de staat wilde de VVD individualiseren. Nationale eenheid en

samenwerking en het gezin kregen veel minder aandacht. Deze individualisering ging gepaard met een populistisch streven naar democratisering van bedrijven, overheidsinstellingen en andere organisaties. Die democratisering zou "participatief" in plaats van "vertegenwoordigend" moeten zijn; bijvoorbeeld in de vorm van werkoverleg; daarnaast zou de eigen verantwoordelijkheid van de leiding (van de organisatie) meer erkenning verdienen.³⁷ Een dergelijke harmonisatie van alle betrokken belangen, werknemers, werkgevers en anderen, lijkt me kenmerkend voor post-modern populisme.

Aan de ideologische wending naar deze vorm van populisme ging bij de VVD een strategisch populisme vooraf. Hans Wiegel, in 1971 fractievoorzitter en politiek leider geworden, sprak bredere lagen kiezers aan dan zijn meer patricische voorgangers Geertsema en Toxopeus. Daarbij maakte Wiegel, evenals de secretaris-propaganda van de partij, De Korte, meer gebruik van opiniepeilingen. De VVD wist haar electoraat na 1971 fors uit te breiden (van 10% tot 23% in 1982), ook buiten haar vaste kern van vrijzinnige of onkerkelijke middenstanders, boeren en vrije beroepsgroepen. Wiegel maakte daarbij goed gebruik van de afkeer die het nivellerende en regulerende beleid van het kabinet-Den Uyl wekte, niet alleen bij ondernemers, maar ook bij beter betaalde werknemers in particuliere bedrijven en vrije beroepen, "omdat de mensen in dit land mans genoeg zijn om zelf te bepalen wat zij willen doen met het geld dat zij met hun werk verdienen".³⁸ De Partij van de Arbeid had volgens hem het vertrouwen van de werknemers verloren en zich door een elite van 'nieuwe vrijgestelden' laten meeslepen: een beroep op het gewone volk in de strijd tegen bureaucraten en andere elites dat kenmerkend lijkt voor (rechtse) populistten. Vóór Wiegel had de voorzitter van de VVD-fractie in de Eerste Kamer Van Riel overigens al een soortgelijk populisme van conservatief-liberale snit verkondigd.³⁹

D66 werd in 1966 opgericht met democratisering van staat en samenleving als hoofddoel, en een "pragmatische" afkeer van ideologieën. Pas veel later zouden partijleiders zich - nog steeds onder voorbehoud-liberaal gaan noemen.⁴⁰ Individualisme was echter vanaf het begin aanwezig. De Democraten wendden zich onmiddellijk tot individuen, niet tot bepaalde zuilen, klassen of andere doelgroepen. Collectivisme werd duidelijk afgewezen, met de daarbij behorende ideologieën. "Daarom de grote nadruk op de radicale democratisering, die de burger de greep op 'zijn' overheid moet teruggeven".⁴¹

Deze tamelijk abstracte en algemene democratiseringseis los van enige ideologie of principe is kenmerkend voor het post-moderne populisme. Een beginselprogram heeft D66 consequent niet willen ontwerpen.

het collectivisme van de christen-democraten

De christelijke partijen verzetten zich in de jaren tachtig vrij heftig tegen individualisering in politiek en samenleving. Ze sloten daarbij aan bij een conservatieve traditie die al vanaf de Franse Revolutie strijdt voor behoud van historisch gegroeide gemeenschappen - standen, dorpen, provincies, families en kerken - en die individualisering beschouwde als desintegratie van de organische samenleving. Bovendien verbonden - historisch en sociologisch gezien niet geheel ten onrechte - individualisering met secularisering. Het primaat van persoonlijke ontplooiing en autonomie verdraagt zich moeilijk met ootmoed en onderwerping aan Gods wil. Vooral katholieken stelden vast: "persoonlijke vrijheid loopt groot gevaar in ongebondenheid en losbandigheid te onttaarden".⁴² Ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid keurden christen-democraten overigens op zich niet af, want die persoonlijkheid is (idealiter) ingebed in een gemeenschap en een relatie met God.⁴³ Collectivisme is dan ook uit den boze; tussen persoon en gemeenschap dient evenwicht te bestaan. Protestanten en katholieken stemmen daarin overeen, al neigen laatstgenoemden meer naar collectivisme dan eerstgenoemden.⁴⁴

In hun verzet tegen individualisering onderschatten christen-democraten soms de individualistische elementen in hun eigen ideologie. Christus zou men zelf een individualist kunnen noemen; in elk geval een individu die zich weinig om collectiviteiten en sociale rollen bekommerde en des te meer om personen.⁴⁵ Met Dumont zou men kunnen stellen dat Christenen de mens aanvankelijk als persoon of individu alleen in relatie tot God zagen, maar verder toch nog als drager van maatschappelijke rollen en lid van een bepaalde collectiviteit - familie, dorp, stam, gilde, stad. Pas met de Reformatie, vooral die van Calvijn, brak het individualisme in het Christendom door en ging het ook in politiek en samenleving het collectivisme (Dumont gebruikt de term 'holisme') verdringen. Op Calvijn beroepen zich in Nederland de kleine christelijke partijen GPV, RPF en SGP, maar ten dele ook het CDA - tenslotte voortgekomen uit een fusie van de wel neo-calvinistisch genoemde ARP met CHU en KVP. Prof.dr. G.J. Schutte, geen leek op dit gebied, merkt dan ook op: "Calvinisten zijn individualisten bij uitstek, maar zij noemen zich nooit zo".⁴⁶ De katholieke stam van het CDA zou misschien meer naar collectivisme neigen; maar het Nederlandse katholicisme heeft zich niet aan een zekere "pénétration calviniste" kunnen onttrekken. Een christen-democraat kan derhalve het individualisme niet achteloos van zich afwerpen.

In het beginselprogram van het Christen Democratisch Appèl komen naast elkaar de idealen van persoonlijke ontplooiing en solidariteit, "dienst aan medemens en samenleving", verantwoordelijkheid "voor

zichzelf, maar ook voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving" voor.⁴⁷

In actuele kwesties poogt het CDA eveneens de individualisering tegelijkertijd af te remmen en te erkennen, door zelfbeschikking bij abortus en euthanasie te beperken, buitenechtelijke relaties te regelen, voordeurdelers te korten en tweeverdieners extra te belasten. De tijd van het christelijk collectivisme - een corporatieve ordening van de economie, een organisch (gezinshoofden) kiesrecht, zedelijkheidswetten die echtscheiding vrijwel onmogelijk maken en vrouwen de rol van huisvrouw en moeder voorschrijven - lijkt voorlopig (of voorgoed?) voorbij. Het CDA spreekt dan ook steeds meer onkerkse en zelfs onkerkelijke kiezers aan.⁴⁸ Ze kan die niet als groep aanspreken, maar alleen als individuen. De partij wil immers een "een politieke beweging zijn, die zich richt tot het gehele volk, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering".⁴⁹

Populistische stijl en strategie waren al bij de christen-democraten van het eerste uur te vinden. Aanvankelijk richtten zij zich vooral tot hun eigen kerkvolk, de calvinistische "kleine luyden" of de roomse standen. Klassegrenzen wensten ze niet te erkennen. De meeste confessionele partijen konden zich dan ook eerder dan hun liberale of socialistische tegenspelers "volkspartijen" noemen die de belangen van alle lagen en standen in de samenleving vertegenwoordigden en trachtten te verzoenen. Evenals Amerikaanse populistten konden zij hun volk slechts mobiliseren door de strijd aan te binden met een heersende elite van (in de negentiende eeuw) liberale en vrijzinnige burgers, die het kerkvolk naar de openbare - in christelijke ogen vrijzinnige - school zou dwingen. Na de pacificatie van 1917 was dit anti-liberale populisme moeilijk te handhaven en neigden de confessionele partijen dan ook meer naar consolidatie van verworven invloed en conservatisme. In de loop van de jaren zestig en zeventig bleek dat niet meer voldoende om hun aanhang vast te houden. Bovendien vervaagden de ideologische verschillen tussen de drie confessionele partijen. De electorale verliezen en de agressieve polarisatiestrategie van de PvdA dreef de partijen nader tot elkaar en versterkte hun populistische neigingen. Ook al bleven ze volkssoevereiniteit afwijzen, ze riepen in hun verkiezingsprogramma's op tot "democratisering in het proces van politieke besluitvorming, binnen het bedrijfsleven en in het onderwijs".⁵⁰

In de jaren tachtig spraken de christen-democraten - nu in het CDA verenigd - minder over democratisering dan over deregulering en 'terugdringen' van de staat. Deregulering en privatisering zouden nu het volk als het ware teruggeven wat de overheid had opgeslokt. In een "verantwoordelijke samenleving" hoeft de overheid niet meer zoveel te zorgen. Terwijl de linkse populistten - in D66 en PvdA - met hulp van de overheid de samenleving willen democratiseren, laten rechtse popu-

listen de overheid liever buiten spel. Niettemin willen ook zij "dorps-despoten ontronen" en verantwoordelijkheid spreiden.⁵¹

De grote partijen in Nederland blijken dus geen van alle immuun voor individualistische tendenzen, maar reageren toch nogal verschillend: D66 en de VVD duidelijk positief, de PvdA wat aarzelend en berustend, het CDA overwegend negatief. Populisme kwam als strategie en als ideologie bij alle partijen vanaf de jaren zestig voor. Men mag dus niet concluderen dat deze twee tendenzen altijd samengaan of dat de één een noodzakelijke voorwaarde is voor de ander; hoogstens dat zij in de jaren tachtig in Nederland beide voorkomen en wellicht elkaar versterken. De traditionele ideologieën van de betrokken partijen worden daardoor niet zozeer vervangen of verdrongen als wel vervormd en vervaagd - 'suprapositie' zou men dat kunnen noemen. CDA, VVD en PvdA gaan door dit individualisme en populisme iets meer op elkaar lijken, maar blijven verschillen in hun voorkeur voor traditionele waarden: het CDA houdt vast aan een gematigd (personalistisch) collectivisme, vooral in ethische kwesties, minder op sociaal-economisch terrein; de VVD geeft voorrang aan individuele vrijheid en concurrentie boven gelijkheid en planning; de PvdA staat juist op ethisch terrein dicht bij de liberalen maar neigt op economisch gebied naar een gematigd collectivisme en iets meer overheidsbemoediging.

De kiezers hebben dit in de loop der jaren ook begrepen, blijkt uit onderzoek. Zo vond Middendorp dat op een autoritair-libertaire schaal PvdA-ers in 1985 zelfs lager, dus 'libertairder' ofwel individualistischer scoorden dan VVD-ers. In 1970 was dit nog omgekeerd. Het meest libertair waren de kiezers van D66, het minst de kiezers van het CDA. De schaal bevatte vragen over man/vrouw rollen, opvoeding, abortus en dergelijke.⁵²

populisme en volkspartij

Ideologische veranderingen kunnen consequenties hebben voor strategie en organisatie van een partij (en omgekeerd). Zoals men van populistische partijen zou mogen verwachten, richten CDA, PvdA en VVD zich nu op het gehele volk, in plaats van op bepaalde klassen of zuilen. De Duits-Amerikaanse politicoloog Kirchheimer introduceerde al in de jaren zestig de term 'catch-all party' voor dit type partij.⁵³ Een dergelijke partij zou gekenmerkt worden door geringe ideologische bagage, sterk leiderschap, minder invloed voor individuele leden en meer invloed van belangengroepen binnen de partij, en (vanzelfsprekend) een brede oriëntatie op alle soorten kiezers in plaats van op specifieke groepen of klassen.

Nederlandse partijen passen vooraansnog niet volledig in dit model, zoals

Daalder aantoot.⁵⁴ Een iets verfijnder model, dat ideologische en organisatorische ontwikkelingen meer met elkaar verbindt, bieden de Duitse politicologen Kaste en Raschke.⁵⁵ Het begrip 'volkspartij' komt bij hen in de plaats van Kirchheimer's 'catch-all party'. De kenmerken van een volkspartij, die zij waarnemen bij de grote Duitse partijen, zijn:

- 1) een breed, sociaal heterogeen electoraat;
- 2) een flexibel program dat "elk wat wils" biedt;
- 3) een op individuen gerichte organisatie;
- 4) spanning tussen streven naar legitimatie van de gevestigde orde en belangenbehartiging;
- 5) het streven om de maatschappij niet radicaal te veranderen maar via hervormingen aan te passen;
- 6) gezagsdragers in het staatsapparaat genieten veel autonomie ten opzichte van hun partij;
- 7) de massa dient voornamelijk als doelwit voor mobilisatie bij verkiezingen.

Ook deze kenmerken zijn niet allemaal eenvoudig te operationaliseren met betrekking tot de Nederlandse partijen. Een eerste poging levert het volgende beeld op.

Volgens kiezersonderzoek beschikken de grote partijen in Nederland inderdaad over brede, heterogene electoraten. Bepaalde groepen blijven echter duidelijk oververtegenwoordigd: leden van Christelijke kerken bij het CDA, arbeiders bij de PvdA, hogere klassen bij D66 en de VVD.⁵⁶ In hoeverre partijen "elk wat wils" bieden valt zonder nauwkeurig onderzoek van programma's en beleid niet uit te maken; maar hierboven werd reeds vastgesteld dat populistische neigingen bij alle grote partijen voorkomen. Alle partijen richten zich op individuele leden, collectief lidmaatschap van organisaties komt in Nederland niet voor; wel bieden sommige partijen gezinsleden een lidmaatschap tegen gereduceerd tarief aan (onder andere de toch zeer individualistische VVD!). Individualisering dringt bij alle grote partijen door, bleek hierboven, maar stoot vooral bij het CDA op ideologische weerstand. Geen van de grote partijen wil de samenleving radicaal veranderen, maar hervormingsplannen hebben ze allemaal. Het op sommige punten conservatieve CDA heeft toch een visie over de richting waarin de samenleving zich zou moeten ontwikkelen - neergelegd in de discussienota *De verantwoordelijke samenleving* - en ook aan de plannen van de VVD voor privatisering en deregulering valt een zekere logische samenhang niet te ontzeggen. Alle grote partijen legitimeren tot op zekere hoogte de gevestigde orde en proberen verschillende belangen te verzoenen, al laten partijleden daarbij toch vaak een voorkeur voor bepaalde belangenorganisaties blijken - VVD-ers voor ondernemersorganisaties, PvdA-

ers voor vakbonden.⁵⁷ Gezagsdragers streven naar zelfstandigheid ten opzichte van hun partij zoals in een dualistisch stelsel ook van hen verwacht wordt; maar regeerakkoorden en toenemende coördinatie tussen partijtop en ministers hebben de afstand tussen bewindslieden en partijorganisatie eerder verkleind dan vergroot.⁵⁸

Samenvattend: CDA, D66, PvdA en VVD zijn tot op zekere hoogte als volkspartijen (in bovengenoemde zin) te beschouwen. Daarnaast torsen ze nog de last van het verleden mee - het confessionele element bij het CDA, proletarische trekjes bij de PvdA, invloed van de bourgeoisie bij de VVD. Nu zal die erfenis in het post-moderne tijdperk wel geleidelijk verdwijnen; maar de vraag blijft, of dan de echte volkspartij haar bloeitijd zal beleven. Men zou zelfs kunnen beweren dat die bloeitijd al voorbij is...

van volkspartij naar beambtenpartij

Ondanks haar naam wordt een volkspartij volgens Kaste en Raschke niet door (een dwarsdoorsnee uit) het volk beheerst, maar vooral door "lohnabhängige Mittelschichten".⁵⁹ Zoals veel marxisten zien zij deze groepering niet zozeer als een zelfstandige klasse maar als een onderdeel van de 'loonafhankelijke klasse'. Dit doet geforceerd aan, gezien de grote verschillen tussen enerzijds ongeschoolde arbeiders en anderzijds beleidsambtenaren, leraren of bedrijfsartsen, met betrekking tot arbeidsomstandigheden, inkomen, macht en status. De Nederlandse socioloog Wijmans komt na een historisch onderzoek en analyse van statistieken tot de conclusie dat de 'loonafhankelijke' middengroepen uiteenvallen in twee delen: een veelal met de arbeidersklasse verbonden groepering die in dienst van de overheid staat en een nieuwe middenklasse-in-wording in de particuliere sector. De twee groepen hebben maatschappelijk en politiek verschillende belangen.⁶⁰ Beide nieuwe middengroepen bekleden echter veelal belangrijke posities in politieke partijen - de ambtenaren vooral in linkse, de particuliere beambten meer in rechtse partijen.⁶¹

In plaats van 'volkspartijen' zou men wellicht dan ook beter van 'beambtenpartijen' kunnen spreken - mits men bij 'beambten' niet alleen denkt aan commiezen eerste klas, maar ook aan wetenschappelijk medewerkers, informatici, organisatieadviseurs en andere "professionals". Een (ideaaltypische) beambte staat in dienst van een particuliere of publiekrechtelijke organisatie, maar kent enige zelfstandigheid bij uitoefening van zijn of haar ambt. Bij dat ambt horen rechten en plichten, bepaalde attributen - vaak een eigen werkkamer, telefoon en tegenwoordig natuurlijk een tekstverwerker - en bepaalde deskundigheid, vaak verkregen na een opleiding aan hogeschool of universiteit. Terwijl arbeiders veelal in vaste ploegen werken, opdrachten van bazen

uitvoeren en daarbij weinig vrijheid genieten, kunnen beambten individueel werken, en met een grote vrijheidsmarge hun werkopdrachten interpreteren. Voor zover ze samenwerken met collega's, doen ze dat in ad-hoc commissies of werkgroepen. Promotiekansen zijn doorgaans groter voor beambten dan voor arbeiders. Het gaat hier natuurlijk om ideaaltypische constructies. In de empirische werkelijkheid zijn beambten soms nauwelijks van arbeiders te onderscheiden; terwijl ook de demarcatie tussen beambten en managers - de heersende of hogere klasse - problemen kan opleveren.

Wijmans' indeling naar sector - publiek en particulier - lijkt zinvol en logisch, maar houdt geen rekening met de aard van het werk. Men zou dat werk in drie categorieën kunnen verdelen: juridisch-bestuurlijk, technisch-wetenschappelijk en sociaal-cultureel. Globaal komt dit overeen met alfa, beta en gamma opleidingen. De alfa-groep, vaak 'bureaucraten' genoemd, bestaat uit rechters en militaire officieren, afdelingschefs van grote bedrijven en overheidsdiensten (geen topambtenaren: die worden tot de heersende en niet meer tot de middenklasse gerekend). De beta's, ofwel de technocraten, werken als technici, ingenieurs, medici, wetenschappelijke onderzoekers en accountants. De gamma-groep zou men naar analogie met de andere twee 'logocraten' kunnen noemen omdat ze doorgaans socio-, psycho- of *politicologie* gestudeerd hebben, maar ook omdat ze zich met *logos*, de menselijke geest, bezig houden. Naar verwachting willen logocraten politiek 'van onderop' bedrijven, inspraak en medezeggenschap (ook vormen van *logos*) bevorderen. Zij werken voornamelijk in de (semi-)overheidssector en zullen zich derhalve vooral bij links-populistische partijen aansluiten. Techno-en bureau craten zullen dat minder gauw doen.⁶²

Hoewel hier nog weinig onderzoek naar is gedaan, zijn er wel gegevens die deze hypothese gedeeltelijk ondersteunen. In de eerste plaats de gegevens van het in 1978 en 1979 verrichte onderzoek onder congresafgevaardigden. (Tabel I)⁶³ Met het nodige voorbehoud kan men vaststellen dat bureaucraten bij alle vier grote partijen weinig op de voorgrond treden; dat technocraten meer voorkomen bij D66 en de VVD dan bij de PvdA; en dat logocraten sterk vertegenwoordigd zijn op een PvdA-congres, minder bij D66 en CDA en nog minder bij de VVD. In de tweede plaats zijn de beroepen bekend van de ondertekenaars van het manifest van Nieuw Links binnen de PvdA. Deze groep, die eind jaren zestig en begin jaren zeventig een grote rol speelde bij de vernieuwing van de PvdA in populistische en individualistische richting, bestond voor bijna de helft uit logocraten - sociologen, politicologen, journalisten, vormingswerkers en dergelijke.⁶⁴ Tenslotte blijkt uit onderzoek onder leden van de Eerste en Tweede Kamer dat hier het aantal academici in het algemeen en sociale wetenschappers in het bijzonder van

1946 tot 1980 sterk is toegenomen.⁶⁵

Dezelfde data bevestigen overigens de stelling van Wijmans, dat in linkse partijen meer ambtenaren en in rechtse partijen relatief meer werknemers uit de particuliere sector actief zijn.⁶⁶

leefwereld en politiek systeem

Aan het begin van dit artikel werd verwezen naar het onderscheid dat Habermas maakt tussen leefwereld en systeem. In een traditionele, pre-moderne samenleving zou dit onderscheid geen zin hebben: economische en politieke activiteiten vormen nog geen zelfstandige systemen maar maken deel uit van de leefwereld van de stam, het dorp, de koning en zijn hofhouding. In een post-moderne samenleving (overigens een term die Habermas niet graag gebruikt) dreigt het economisch en politiek systeem de leefwereld der individuen te 'koloniseren'. Zowel bureaucraten als technocraten wentelen politieke en economische problemen af op de leefwereld. Zij trachten problemen als werkloosheid, criminaliteit, milieuvervuiling en financieringstekorten op te lossen door voortdurend nieuwe plannen en wetten af te kondigen die ingrijpen in de leefwereld maar veelal niet aansluiten bij daar gebruikte interpretatiekaders. Het systeem werkt met geld en macht. Het reduceert dus alle problemen tot financiële en juridische kwesties: wat daar buiten valt zijn 'persoonlijke problemen', residuen die psychologen, artsen, maatschappelijk werkers en andere hulpverleners (logocraten) mogen opruimen.

Terwijl techno- en bureaucraten vanuit het systeem de leefwereld manipuleren, werken logocraten omgekeerd. Dat zou men tenminste uit het voorgaande kunnen afleiden. Logocraten willen immers inspraak en medezeggenschap bevorderen, behoeften van mensen - cliënten, consumenten, kiezers - interpreteren en mensen adviseren. Zij zijn dan ook vaak actief in sociale bewegingen die de leefwereld verdedigen tegen kolonisatie door het systeem - krakers, feministen, milieugroepen en vredesbeweging.⁶⁷

Habermas is echter wellicht iets te optimistisch over de belangeloze rationaliteit waardoor logocraten gemotiveerd zouden zijn bij hun werkzaamheden. Dank zij hun vaardigheid in taalgebruik en interpretatie kunnen ze hun cliënten ook manipuleren om hun eigen beambtenbelangen te dienen. Hun ambt verleent hun als het ware situationeel charisma. Schijnbaar weten ze de kloof tussen leefwereld en systeem te dichten door cliënten een interpretatiekader aan te bieden dat persoonlijk lijkt - maar in feite gereificeerd, 'verdinglijkt' is. Voorbeelden van maatschappelijk werkers die alle ellende van hun cliënt wijten aan "het systeem", of "het Kapitaal", zijn langzamerhand voldoende bekend - en wellicht inmiddels achterhaald. Interpretaties in omgekeerde richting-"je hebt toch zelf voor die levensstijl gekozen", "niet over het systeem

zeuren, maar handen uit de mouwen steken" - zijn wellicht nu meer geliefd, maar niet minder reïficerend. Er vindt geen rationele communicatie plaats - zoals Habermas dat omschrijft - tussen gelijke partners in een leefwereld, maar de logocraat legt zijn abstracte categorieën op aan de cliënt.⁶⁸

Populisme en individualisme dienen in dat geval meer als ideologie om de belangen van de logocraten te versluieren dan om die van cliënten of kiezers te dienen. Zowel democratisering als zelfontplooiing kunnen door logocraten 'begeleid' en daarbij gemanipuleerd worden - of dat nu in het onderwijs, welzijnswerk, buurtwerk of in een politieke partij gebeurt. En zelfs als er niet direct gemanipuleerd wordt, hebben logocraten er uiteraard beroepsmatig belang bij om ingeschakeld te worden bij die processen.

In een post-moderne partij vervullen logocraten verschillende functies - vooral, maar niet uitsluitend, bij linkse partijen. Ze zullen doorgaans nieuwe leden en kaderleden scholen en vormen, aan een wetenschappelijk bureau bijdragen leveren en verkiezingscampagnes begeleiden. Naast deze beroepsmatige werkzaamheden kunnen ze ook als gewone leden deelnemen aan discussies in afdelingen en werkgroepen - vaak overlappend met hun werkterrein waarschijnlijk. Voor technocraten en bureaucraten geldt *mutatis mutandis* hetzelfde. Ook zij zullen vanuit hun vakgebied bijdragen leveren aan discussies en rapporten van de partij.

Als gevolg hiervan *verambtelijken* de politieke partijen; ze ontwikkelen zich steeds meer van volkspartij of massapartij tot beambtenpartij. Terwijl in de moderne massapartij de leden geacht werden afdelingsvergaderingen te bezoeken, folders en kranten rond te brengen, affiches te plakken en gedisciplineerd de besluiten van het partijbestuur uit te voeren, gaat het in een post-moderne beambtenpartij anders toe. De (minder talrijke) leden nemen deel aan werkgroepen en commissies - zoals ze ook in hun eigen werkkring gewend zijn - soms ook aan afdelingsvergaderingen, maar laten folder- en plakwerk over aan professionele reclamemakers. Ze uiten binnen de partij hun eigen mening en laten zich door een partijbestuur niet disciplineren; dat bestuur treedt voornamelijk coördinerend op. Hebben ze tijd over, of plannen voor een politieke loopbaan, dan stellen ze zich kandidaat voor een zetel in gemeenteraad, Provinciale Staten of Tweede Kamer. Indien deze ideaaltypische constructie de werkelijkheid benadert, mag men verwachten dat partijen inkrimpen tot netwerken van werkgroepen en clubs van potentiële of werkelijke kandidaten voor politieke ambten.

Voor de beambten liggen leefwereld en politiek systeem in elkaars verlengde, voor zover het hun vakgebied betreft. Voor de 'gewone burgers', arbeiders, werklozen, huisvrouwen, kleine zelfstandigen en

gepensioneerden die geen ambt bekleden en geen hogere opleiding genoten hebben, is dat niet het geval. Zij bemoeien zich dan ook nauwelijks met politiek en schudden nog slechts het hoofd over de stroom van nieuwe politieke problemen. Voor zover ze belangstelling hebben voor politiek, beperkt zich dat tot consumptief gedrag - politieke actualiteiten en debatten op de televisie bekijken, stemmen op een partij. Dat past helemaal bij een post-moderne samenleving, die immers vooral uit consumerende individuen bestaat. De post-moderne mens wil graag persoonlijk kunnen kiezen, zowel in de supermarkt als in het politiek systeem. In beide situaties kan hij of zij door reclame verleid worden, maar 'daar is hij zelf bij'. Men ziet daarbij over het hoofd dat de produkten in de supermarkt tenminste direct bepaalde persoonlijke behoeften kunnen bevredigen, terwijl een stem op een partij niet direct bevrediging van behoeften - aan een schoon milieu of een veiliger straat, meer werk of minder belastingen - bewerkstelligt. Politiek blijft een spel van collectieve krachten en onbedoelde gevolgen, hoe ver men ook tracht haar te individualiseren en personaliseren. Men zou dus kunnen verwachten dat politiek in een post-moderne samenleving geen plaats meer heeft -de utopie waarin heerschappij over mensen plaats maakt voor administratie over zaken, ofwel totaal zelfbestuur.⁶⁹ Helaas zal dat in de praktijk waarschijnlijk betekenen dat mensen steeds meer als zaken behandeld worden. Hun leefwereld krimpt ineen tot televisie-met-afstandsbediening en het karretje van de supermarkt; daarbij kunnen ze uit een steeds ruimer aanbod van kanalen en goederen kiezen, maar voor de rest leggen ze hun lot in handen van beambten, (techno-, bureau- of logocraten), die hun werk, inkomen, gezondheid, onderwijs, huisvesting, voortplanting en dood bepalen. Natuurlijk, ook daarbij mogen de consumenten kiezen tussen pakket A, B of C; maar zonder de gevolgen van hun keuze te overzien en gemanipuleerd door 'deskundige adviezen' maken ze in feite geen echte keuze. Niet de politiek verdwijnt dan, maar de politieke vrijheid van de gewone burger.

Individualisering en personalisering zouden zo tenslotte in hun tegendeel verkeren. Beroofd van politieke vrijheid en vervreemd van eigen leefwereld zou het post-moderne individu geen autonome en 'ondeelbare eenheid' (=in-dividu) meer zijn, maar een passief en gemanipuleerd consument van voortdurend veranderende produkten. Van buiten gemanipuleerd door beambten, wordt zij of hij van binnen beheerst door wisselende behoeften aan consumptiegoederen. Om zich daarvan te bevrijden zou zij zichzelf moeten beheersen en een sterke persoonlijkheid opbouwen; maar dat is het laatste wat de hedonistische post-moderne cultuur haar leert. Die cultuur zweert immers bij vluchtige behoeftenbevrediging, genot hier en nu onmiddellijk, in plaats van onthouding, discipline en lange termijn planning. Individuen die zonder

lange termijn doel slechts leven van dag tot dag, vormen dus eigenlijk geen eenheid. Ze missen substantie; Lipovetsky spreekt ook van 'leegte'. Nu is die veronderstelde eenheid van het individu wellicht altijd een illusie geweest - volgens Boeddhisten in elk geval, maar ook volgens sommige (post-)moderne filosofen.⁷⁰ Juist het succes van het individualisme zou nu wel eens zijn eigen ontmaskering met zich mee kunnen brengen. De persoon blijkt dan toch slechts een masker (= persona) waarachter zich een weliswaar unieke maar niet autonome veelheid aan verlangens en gevoelens verbergt, zonder duidelijk 'zelf'.⁷¹

Misschien vindt de lezer deze conclusies wat al te somber. Te zijner geruststelling zij opgemerkt dat, zelfs indien bovenstaand betoog klopt, dit toch veel invloed en aanzien belooft voor de wetenschappelijk gevormde beambtenklasse, waartoe zeer waarschijnlijk de overgrote meerderheid van de lezers van dit artikel behoort. Aan de andere kant mag men niet uitsluiten dat dit betoog te eenzijdig en schematisch zal blijken te zijn. Individualisering en verambtelijking hoeven geen allesoverheersende en onomkeerbare processen te zijn, zoals meestal wordt aangenomen. De aan het begin van deze beschouwing geciteerde Jansweijer wees al op tegengestelde trends, zoals de toename van informele netwerken, woongroepen en centraal wonen projecten.⁷² Vooralsnog blijven dit marginale verschijnselen, maar soortgelijke vormen van flexibele en losse vormen van collectivisering zouden ook op andere gebieden in de toekomst kunnen ontstaan, zelfs in de politiek. Politieke partijen zullen waarschijnlijk niet verdwijnen in een postmoderne samenleving, maar inkrimpen en 'verdunnen' tot vrij losse en veranderlijke netwerken van ambtelijke specialisten, die een politiek ambt ambiëren dan wel ambtsdragers adviseren. Hun traditionele ideologieën vervagen en veranderen in varianten van populisme en individualisme. Dit proces kan echter omkeerbaar blijken. Sommige waarnemers zien daar nu al aanwijzingen voor.⁷³ Bovendien zou het politiek systeem ten gevolge van bijvoorbeeld een economische of ecologische crisis zo kunnen veranderen dat er ruimte ontstaat voor nieuwe massapartijen met nieuwe ideologieën van collectivistische signatuur; of voor massale groei van nu nog marginale partijtjes, Groenen, nationalisten, religieuze fundamentalisten. Ook zonder bemiddeling van logocraten zouden zo systeem en leefwereld ook voor gewone burgers weer zinvol verbonden kunnen worden. Of de lezers van dit artikel daar nu zo blij mee zullen zijn, is een andere vraag.

Tabel I. Congresafgevaardigden van CDA, D66, PvdA en VVD (1978/1979) Sociale klasse op grond van beroep.

Partij:	CDA	D66	PvdA	VVD
<i>Klasse:</i>				
Managers, topambtenaren, zelfstandige ondernemers	35	17	15	33
Bureaucraten	4	6	5	6
Technocraten	13	15	11	15
Logocraten	14	17	25	9
Arbeiders e.d.	1	4	10	4
Overige/onduidelijk	8	6	8	8
Huisvrouw/werkloos	17	25	15	19
Geen antwoord	7	10	11	5
Totaal	$\overline{99\%}$	$\overline{100\%}$	$\overline{99\%}$	$\overline{99\%}$
N=	338	336	367	172

De data zijn afkomstig van het Middle Level Elites project, een Europees onderzoek geleid door dr. Karlheinz Reif en dr. Roland Cayrol, waaraan in Nederland prof. dr. Lipschits leiding gaf.

Ze werden gerecodeerd met medewerking van drs. M. de Vries.

noten

1. R.M.A. Jansweijer, *Private leefvormen, publieke gevolgen*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1987, blz. 9.
2. René Dumont, *Essais sur l'individualisme*, Parijs: Seuil, 1983.
3. Gilles Lipovetsky, *L'ère du vide: essais sur l'individualisme contemporain*, Parijs: Gallimard, 1983, blz. 27 o.a.: "Phase post-moderne de la socialisation, le procès de personnalisation est un nouveau type de contrôle social débarrassé des procès lourds de massification-réification-

répression".

4. Zie onder meer Loek Halman e.a., *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*, Tilburg: Tilburg University Press, 1987; voorts I. Gadourek, *Social Change as Redefinition of Roles*, Assen: Van Gorcum, 1982 en Jansweijer, a.w., blz. 28-69, die naast individualisering ook trends in een andere richting waarnemen.

5. Vergelijk W. van Reijen, "Moderne versus postmoderne politieke filosofie. Een vergelijking van Habermas en Lyotard", *Acta Politica*, 23 (1988), nr. 1, blz. 199-223.

6. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt aan de Main: Suhrkamp, 1982 (tweede druk) deel II, blz. 182-293; "Lebenswelt" wordt achtereenvolgens omschreven als "kulturell überlieferten und sprachlich organisierten Vorrat an Deutungsmustern" (blz. 189) en "horizontbildende Kontext einer Handlungssituation" (blz. 208); naast culturele waarden behoren ook sociale groepsprocessen en de individuele persoonlijkheid tot de leefwereld. Dit vage begrip heeft veel kritiek uitgelokt, bijvoorbeeld van: Veit-Michael Bader, "Schmerzlose Entkopplung von System und Lebenswelt? Engpässe der Theorie des kommunikativen Handelns von Jürgen Habermas", *Kennis en Methode*, 7 (1983) nr. 4, blz. 329-355.

7. Zie R.B. Andeweg, *Dutch Voters Adrift: on explanations of electoral change 1963-1977*, Leiden: dissertatie, 1982, blz. 207-211; ook: Joseph J. Houska, *Influencing Mass Political Behavior: Elites and Political Subcultures in the Netherlands and Austria*, Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1985; voor enkele kritische kanttekeningen bij de individualisering van de kiezer zie: G. Lavau, "L'électeur devient-il individualiste?", in: P. Birnbaum en J. Leca (red.), *Sur l'individualisme*, Parijs: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1986, blz. 301-329.

8. Max Weber, *Staatssoziologie*, Berlijn, 1956, blz. 104-110.

9. Voor een overzicht zie R.A. Koole en G. Voerman, "Verkiezingscampagnes: de personificatie en de professionalisering van de stemmenjacht", *Kleio*, (1986) no. 3, blz. 1-10.

10. R.A. Koole, "Interne partijdemocratie: een dynamisch terrein vol vraagtekens", *Namens*, 3 (1988) nr. 7 (nov.), blz. 5-12; zie voorts D.L. Seiler, "Une généalogie des organisations de partis", *Res Publica*, (1984) no. 2, blz. 119-141.

11. D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York: Collier, 1961.

12. *Schuivende Panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1987.

13. John Clemens, *Polls, Politics and Populism*, Aldershot: Gower, 1983, blz. 145.

14. G. Ionescu & E. Gellner (eds), *Populism, its meanings and national characteristics*, Latchworth: 1969; zo ook: Anthony Smith, *Nationalism in the twentieth century*, Oxford: Martin Robertson, 1979.
15. A.P. Oele, "Schone brandstof voor het socialisme", *Socialisme en Democratie*, 45 (1988), nr. 11, blz.321.
16. *Beginselprogram van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1947, blz. 3.
17. *Ibidem*, blz. 13.
18. *De weg naar de vrijheid*, Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1951, blz. 257-259, 284, 329.
19. In de loop der jaren neigde Den Uyl juist meer naar een gematigd collectivisme, volgens Dick Pels, "Den Uyl als denker. Een erfenis in fragmenten", *Socialisme en Democratie*, 46 (1989), nr. 1, blz. 17-24; zie ook Lidie Koeneman, 'De Marx-receptie in de Partij van de Arbeid', doctoraalscriptie wijsbegeerte Rijksuniversiteit Groningen, 1988.
20. *Kompas*. Beginselprogram 1959, met toelichting van prof.dr. W. Banning, Amsterdam: PvdA, z.j., blz. 8 in het bijzonder.
21. H. Lammers, A. van der Louw, T. Pauka (red.), *De meeste mensen willen meer*, Amsterdam: 1967, blz. 12.
22. Uitvoeriger hierover: Paul Lucardie, "Nieuw Links twintig jaar oud", *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), nr. 10, blz. 303-307; zie ook: W. Gortzak (red.), *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, Deventer: Kluwer, 1978.
23. Niet helemaal ongemerkt, zoals blijkt uit: B. Tromp, "Socialisme, organisatie en democratie", *Socialisme en Democratie*, 33 (1976), nr. 4, blz. 155-172.
24. De relatie tussen vrouwenbeweging en individualisering is overigens gecompliceerder dan hier wordt aangegeven; zie Jet Bussemaker, "Feminisme, de crisis van de verzorgingsstaat en het dilemma van de individualisering", in: P. Fortuyn en S. Stuurman (red.), *Socialisme in no-nonsense tijd*, Nijmegen: SUN, 1987, blz. 116-136.
25. PvdA Beginselprogramma, in: *PK Ledenblad van de Partij van de Arbeid*, 9 (1978) nr. 10 (mei), blz.13/14.
26. *Schuivende Panelen*, a.w., blz. 105-106. Men zou ook kunnen zeggen dat individualisering als onvermijdelijke trend aanvaard wordt; maar terecht merkt Paul Kuijpers op dat het rapport niet zozeer een onpartijdige beschrijving maar een (ten dele) normatieve interpretatie bevat. P. Kuijpers, "Het elan van het onvermijdelijke", *De Helling*, 1 (1988), nr. 2, blz. 24-26.
27. *Schuivende Panelen*, blz. 126.
28. Zo pleit in het voetspoor van Banning Coos Huijsen voor terugkeer tot de gemeenschapsgedachte, in "Emanciperen in een verantwoordelijke maatschappij", *Tijd en Taak*, 86 (1988) nr. 4 (12 maart), blz. 4-7.

29. P. Kalma, *Het socialisme op sterk water: veertien stellingen*, Deventer: Van Loghum Slaterus, 1988, blz. 78.
30. Aldus Alain Laurent, *L'individu et ses ennemis*, Parijs: Hachette, 1987, blz. 514-522; de auteur citeert daarbij uitvoerig Max Gallo en Jean Poperen, beide invloedrijke leden van de *Parti Socialiste*.
31. Zie: Siep Stuurman, "Het morele hart van het liberalisme met konservatieve waarden gevuld", *De Groene Amsterdammer*, 109 (1985), nr. 5, blz. 6-7.
32. A.A.M. Kinneging, *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, Den Haag: Prof.Mr.B.M. Teldersstichting, 1988, blz. 60-70; de auteur onderscheidt ontplooiingsliberalen en utilitaristische liberalen, die conformisme negatief resp. positief waarderen - een schematisering waar wel wat op af te dingen valt, maar dat doet hier niet ter zake.
33. *Toelichting op het beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Den Haag: VVD, (1948), blz. 9.
34. *Beginselprogram VVD*, Den Haag: VVD, 1977, art. 17, blz. 6.
35. *Liberaal Manifest*, Den Haag: VVD, 1981, blz. 6.
36. *Ibidem*, blz. 23.
37. *Ibidem*, blz. 26, 32-35.
38. *Vrijheid en Democratie*, nr. 1168 (25 maart 1977), blz. 7.
39. Zie o.a. *Vrijheid en Democratie*, nr. 1143 (19 december 1975), blz. 5-7; voorts: Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman: *40 jaar vrij en verenigd: geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten: De Haan, 1988, blz. 90-130.
40. J. Terlouw, bij de Algemene Beschouwingen van 1976 (*Handelingen Tweede Kamer*, 1976, nr.3, blz. 311-316; H. van Mierlo, "Liberalisme: waarheen?", *Idee* 66, 9 (1988), nr. 2, blz. 4-6.
41. J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1967, blz. 62/63.
42. Th.W.F. Speetjens, *Gedachten over individuele verantwoordelijkheid jegens de volksgemeenschap*, Centrum voor Staatskundige Vorming (KVP), 1959, blz. 9.
43. Voor een korte samenvatting van de christen-democratische visie zie A.M. Oostlander, "In memoriam: individualisering", *Christen Democratische Verkenningen*, (1988) nr. 4, blz. 174-181; ook: A.M. Oostlander, *Dorpsdespoten ontronen*, Franeker: Wever, 1985, blz. 196-206.
44. J.D. Dengerink, *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'sovereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw*, Kampen: Kok, 1948, blz.7-12.
45. Op controversiële maar boeiende wijze aangetoond door J.D.P. Bolton, *Glory Jest and Riddle: a study of the Growth of Individualism from Homer to Christianity*, New York: Harper and Row, 1973; ietwat voorzichtiger redeneert R. Dumont, *Essais sur l'individualisme*, Parijs: Seuil, 1983, blz. 1-67.

46. Gecit. in Coen van Harten, "Vrijheid in gehoorzaamheid: de anti-revolutie der mannenbroeders", *Elsevier*, 44 (1988), nr. 51/52, blz. 33.
47. *Program van uitgangspunten van het christen democratisch appèl*, Den Haag: CDA, z.j., blz. 7, 8.
48. J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, "CDA naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA", *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 1988, blz. 66-98.
49. *Program van uitgangspunten*, blz. 14.
50. Gemeenschappelijk Urgentie Program 1971-1975 Christelijk Historische Unie - Katholieke Volkspartij - Anti-Revolutionaire Partij, in: *Parlement en kiezer*, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1971, blz. 524.
51. Voor een scherpe analyse van de CDA ideologie zie G. Engbersen en A. Komter, "Schuivende verantwoordelijkheden", *Beleid en maatschappij*, 15 (1988), nr. 5, blz. 238-247; vergelijk: A.M. Oostlander, *Drpdespoten ontronen*, Franeker: Wever, 1985.
52. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland: de jaren 60 en 70*, Meppel/Amsterdam: Boom, 1979; bij zijn presentatie op het symposium 'Schijn bedriegt: sociaal-culturele veranderingen in Nederland 1945-1985', op 16 november 1988 te Groningen, trok hij deze lijnen door naar de jaren '80.
53. O. Kirchheimer, "The Transformation of Western European Party Systems", in: J. LaPalombara en M. Weiner (red.), *Political Parties and Political Development*, Princeton (NJ): Princeton University Press, 1966, blz. 177-200.
54. Zie zijn bijdrage in dit jaarboek; oorspronkelijk in H. Daalder (red.), *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*, Londen: Frances Pinter, 1987, blz. 193-284; zie ook: K. Dittrich, "Testing the Catch-all Thesis: Some Difficulties and Possibilities", in: H. Daalder en P. Mair (red.), *Western Party Systems: Continuity and Change*, Londen etc: Sage, 1983, blz. 257-266.
55. Hermann Kaste en Joachim Raschke, "Zur Politik der Volkspartei", in: W.D. Narr (red.), *Auf dem Weg zum Einparteienstaat*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1977, blz. 26-74.
56. Zielonka-Goei en Hillebrand, *a.w.*, blz. 125, 127.
57. Bij congresafgevaardigden is dit in 1978/1979 onderzocht: Bert Middel en Wijbrandt van Schuur, "Dutch Party Delegates", *Jaarboek 1980 DNPP*, Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 1981, blz. 61-86; tevens verschenen in *Acta Politica*.
58. Bij de VVD blijkt dit duidelijk, zie Koole, Lucardie en Voerman, *a.w.*, blz. 131-158.
59. Kaste en Raschke, *a.w.*, blz. 37.

60. Luuk Wijmans, *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden: oude en nieuwe middengroepen 1850 tot heden*, Amsterdam: Van Genneep, 1987; vgl. A.P.M. Lucardie, "Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie", *Sociologische Gids*, 29 (1982), nr.2, blz. 129-146.
61. De data zijn weliswaar beperkt, maar tamelijk consistent: zie over partijleden: Zielonka-Goei en Hillebrand, *a.w.*; over congresafgevaardigden: Middel en Van Schuur, *a.w.*; over kamerleden: J.Th.J. van den Berg, "Democratie onder de kaasstolp", *Socialisme en Democratie*, 42 (1985), nr. 1, blz. 3-11.
62. Meer hierover in Lucardie, "Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie", *Sociologische Gids*, 29 (1982) nr. 2, blz. 129-146.
63. Zie Middel en Van Schuur, *a.w.*. Met hulp van drs. M. de Vries zijn de data over beroepen omgecodeerd om voornoemde hypothese te toetsen.
64. *Tien over rood*, Amsterdam: Polak en Van Genneep, 1966, blz. 77-79.
65. J.Th.J. van den Berg, "Herkomst, ervaring en toekomstperspectief van kamerleden", in: M.P.C.M. van Schendelen, J.J.A. Thomassen en H. Daudt (red.), *'Leden van de Staten-Generaal,..'*, Den Haag: VUGA, 1981, blz. 21-72.
66. Wijmans, *a.w.*, blz. 269-270.
67. Habermas, *a.w.*, blz. 576-583; zie ook: C. Offe, "Konkurrenzpartei und kollektive politische Identität", in: Roland Roth (red.), *Parlamentarisches Ritual und politische alternativen*, Frankfurt aan de Main: Campus, 1980, blz. 26-42; Offe werkte vroeger met Habermas samen.
68. Zie Gerard Nijhof, *Individualisering en uitstoting*, Nijmegen: Link, 1978; genuanceerder zijn: Harry Kunneman en Jozef Keulartz, *Rondom Habermas: analyses en kritieken*, Meppel: Boom, 1985, blz. 71-94.
69. Bijvoorbeeld bij Friedrich Engels, 'Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft', in: *Marx/Engels Ausgewählte Schriften in zwei Bänden*, deel II, Berlijn: Dietz, 1953, blz. 139.
70. Zie Grahame Lock, "The divided self: rationality and irrationality in political theory", *Acta Politica*, 23 (1988), nr. 2, blz. 224-244.
71. Zie hierover de bijdragen van Mauss, Allen, Taylor en La Fontaine aan: M Carrithers, S. Collins en S. Lukes (red.), *The category of the person*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
72. Jansweijer, *a.w.*, blz. 38-39.
73. Met name: A.M. Oostlander, "In memoriam individualisering", *Christen Democratische Verkenningen*, (1988) nr. 4, blz. 174-181.